

"מזבח חדש בעיון תכין" לדמותו של ראש חודש במקורות ובזמננו

א

את הבעייתיות הכולטת לעין כל מי שבא לדון בשאלת אופיו של ראש חודש היטיב לבטא הרב סולובייצ'יק במסתו-הספדו 'בסתר כבגלוי' (בסדר היחיד והיחיד, עמ' 298-301; דברי הגות והערכה, עמ' 163-165):

שבתות ומועדים קדושתם קדושה בולטת ונראית בעליל. קדושה זו מתבטאת בהרכה דרכים: אוסרת היא במלאכה – בכל ל"ט מלאכות, או רק באלו שאינן קשורות באוכל נפש – מחדשת היא חיוב שמחה, או כיבוד ועונג... המציאות היומיומית פושטת צורתה החילונית ולובשת צורה חדשה. על כל צעד ושעל מרגיש היהודי בקדושת שבת ויום-טוב; היא אופפת אותו ואת סביבתו. ... לא כן ראש חודש! ... בראש חודש מתנה היהודי את נגעי לבבו ב"ט ברכות פשוטות... אחר סיום תפילתו נחפו הוא הביתה לאורח חיים של שגרה וקפאון. הולך לחנותו, למשרדו ולבית עבודתו. העולם החיצוני כמנהגו נוהג, אין בין ראש-חודש לימות החול אלא הזכרת יעלה ויבא בברכת המזון ובתפילה, תפילת המוספים ואמירת הלל כדילוג.

דמותו השגרתית של ר"ח גורמת לטישטוש אופיו היחודי. כל בר-כי-רב מכיר את מהותם המיוחדת של השבתות והמועדים ויודע על הרעיונות המבוטאים בהם; אולם לגמרי לא ברור מדוע וכיצד יש לחוג את ר"ח. ננסה להציע כאן לפחות כיוון כללי למחשבה בנושא זה¹, מתוך התחקות על עקבות האופן בו היה נוהג ר"ח במהלך הדורות, ודרך היווצרות הלכותיו והיקבעותן.

ב

כתורה לא מופיעה כל התייחסות לראש חודש, פרט לציווי להקריב בו מוספין (הזהים עם אלו של פסח ושכועות)², וכן לתקוע כחצוצרות על הקורבנות³; אולם כנביאים וככתובים ניתן למצוא הרחבות רבות של המעשים שנהגו בראשי חודשים בפועל. כך אנו למדים

1 תפיסות שונות של ראש חודש בהגות הדורות ראה להלן, הערה 1.5.

2 עיי' במדבר כח, יא-טו. יש לכלול בקבוצה זו גם את סוכות; ואכמ"ל.

3 עיי' במדבר י, י.

מתיאור בריחת דוד משאול, שהיה נהוג לעשות בר"ח סעודת חג⁴. מדברי עמוס על עושקי הדלים – "מתי יעבר החדש ונשפירה שֶׁבֶר, וְהַשְׁבֵּת וְנִפְתָּחָה בָר" (עמוס ח, ה) – משמע, שהמסחר היה נפסק בר"ח כמו בשבת⁵; ומשני מקורות ניתן ללמוד על התכנסות לשמיעת תורה עוד בתקופת המקרא: "חֲדָשׁ וְשֶׁבֶת קָרָא מִקְרָא, לֹא אוֹכַל אֶנְן וְעֲצָרָה" (ישעיה א, יג), וכן "מִדְּוַע אֶת הַלֵּכֶת אֵלָיו הַיּוֹם, לֹא חֲדָשׁ וְלֹא שֶׁבֶת" (מל"ב ד, כג)⁶.

גם בבית המקדש לא היה ר"ח אירוע שולי: הוא נזכר פעמים רבות בצירוף עם השבתות והמועדים; נזכר האופן החגיגי של הקרבתו⁷; ומסתבר להניח שאנשי הסביבה הקרובה לביהמ"ק אף היו עולים לרגל. עלייה זו לרגל אף תתחזק בעתיד: "וְהָיָה מִדַּי חֲדָשׁ בְּתַדְשׁוֹ וּמִדַּי שֶׁבֶת בְּשִׁבְתוֹ יָבוֹא כָּל בָּשָׂר לְהַשְׁתַּחֲוֹת לְפָנָיו, אֲמַר ה'" (ישעיה סו, כג).

נמצאנו למדים, אם כן, שאף על פי שהתורה מצוה רק על קורבן מוסף, הרי שכבר בתקופה קדומה התרחבו מנהגי ר"ח וכללו גם שבתה ממלאכה, סעודת חג, התכנסות לשמיעת חכמים, ואולי אף עלייה חלקית לרגל. גם בתחילת ימי בית שני נשמר מעמדו של ר"ח כיום חג הדומה לשבתות וימים טובים: בעל ספר יהודית מספר עליה שהיא צמה "כל ימי אלמנותה, לבד מכל ערב-שבת ושבת וערב-ר"ח ור"ח ומועדים וימים טובים לבית ישראל" (יהודית ח, ו)⁸. אמנם, בתקופת התלמוד כבר ברור לחלוטין שאין איסור מלאכה בר"ח⁹; אולם במסכת מגילה (כ"ג ע"ב) נשתמרה ברייתא העוסקת בקריאת התורה, וקובעת:

זה הכלל: כל שיש בו ביטול מלאכה לעם, כגון תענית צבור ותשעה באב – קורין שלשה; ושאין בו ביטול מלאכה לעם, כגון ראשי חודשים וחולו של מועד – קורין ארבעה.

נמצא, שאיסור המלאכה היה נהוג עד תקופה מאוחרת למדי¹⁰. מנהג נוסף שנקבע והפך להלכה הוא קריאת ההלל בר"ח:

...אמר רבא: זאת אומרת הלילא דריש ירחא לאו דאורייתא... רב איקלע לבבל, חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא. סבר לאפסוקינהו; כיון דחזא דקא מדלגי דילוגי, אמר – ש"מ, מנהג אבותיהם בידיהם. תנא, יחיד לא יתחיל (=לומר הלל בר"ח), ואם התחיל – גומר.

(תענית כח ע"ב)

- 4 ע"י שמו"א פרק כ.
- 5 את המילים "ביום המעשה" (שמו"א כ, יט) מפרשים הרד"ק (שם) והספורנו (במדבר כח, יא) כניגוד לר"ח, שהוא יום שבתה ואיסור מלאכה; אולם שם יתכן שהפירוש הוא אחר: כיום בו נסתר דוד בפעם הקודמת (ע"י שמו"א יט, א-ז).
- 6 בעלה של השונמית לא ידע שהיא הולכת כדי לבקש עזרה, וחשב שזוהי הליכה שיגרתיית לשמיעת דברי תורה; וע"י סוכה כז ע"ב.
- 7 ע"י תהלים פא, ד.
- 8 בספרו דורות הראשונים (ח"א עמ' 320-332) דן רי"א הרצוג בעניין איסור מלאכה בר"ח, והוא רוצה להוכיח מספר חשמונאים (א א, נה) שגם אז התכנסו ללימוד תורה בר"ח; אולם לענ"ד, כל המעיין שם ימצא שההוכחה מוקשית.
- 9 שבת כד ע"א ועוד; וע"י דורות הראשונים שם, ביחס לדעת תוס'.
- 10 א. ע"י דורות הראשונים שם, התולה את איסור המלאכה במוסף, ולפניו כ"כ בעל טורי אבן במגילה כב ע"ב, וכן הרד"ק והספורנו (שם). בהערה צה שם דן הרב הרצוג בעניין ביטול התקנה, יחד עם ביטול המוספין בזמן חורבן ביהמ"ק.
- ב. בירושלמי (פסחים פ"ד ה"א) נשתמר מנהג של נשים שלא לעשות מלאכה בר"ח; וע"י פרקי דר"א (פמ"ה) וטוש"ע (תיו).

אם כן, יסוד ההלל בר”ח הוא במנהג שפשט והפך למחייב את כל ישראל, ובתקופת רב עוד לא היה נפוץ בא”י.

לעומת זאת, בתלמודה של א”י מופיע דיון בעניין הקדמה ואיחור של מצוות שונות, ובמהלכו נקבע: ”סעודת ראש חודש וסעודת פורים – מאחרין ולא מקדימין“ (ירושלמי מגילה פ”א ה”ד); וא”כ סעודה בר”ח נתפסת בירושלמי כמצוה. אמנם הר”ן (מגילה ג ע”א בדפי הר”ף, ד”ה איחו עיר) מפרש, שהכוונה לסעודת עיבור החודש, וכן כתבו גם המפרשים על אתר – אולם הטור (אור”ח תיט)¹¹, וכן ’פירוש אחר’ בקורבן העדה, מפרשים שמצוה לעשות סעודת ר”ח, והטור מביא לכך ראייה מפסיקתא דרב כהנא (מ.א), שם דורשים חז”ל:

מראש השנה נקצצין מזונותיו של אדם חוץ ממה שהוא מוציא בימים טובים ובשבתות ובראשי חדשים ובחולו של מועד...¹².

יש להוסיף ולצטט כאן את דברי ר’ אליעזר מגרמייזא בס’ הרוקח (רכח)¹³:

ומצוה לאכול בראש חודש כמו במועד, דאיתקש בתורה – ”וביום שִׁמְחֶתְכֶם וּבְמוֹעֲדֵיכֶם וּבְרָאשֵׁי חֳדָשֵׁיכֶם“ (במדבר י, י), ובגביאים – ”...כַּל מְשֻׁשָׁה, חֲגָה חֲדָשָׁה וְשַׁבָּתָה וְכָל מוֹעֲדָה“ (הושע ב, יג)... וברישי פסיקתא רבתי – ראשי חדשים שקולין כמועדות, דכתיב ”ובמועדיכם ובכראשי חודשיכם“.

והשו”ע (אור”ח תיט, א) אכן פוסק: ”מצוה להרבות בסעודת ראש חודש“.

ג

עד כאן עמדנו על היווצרותן והיקבעותן של הלכות ראש-חודש: ראשיתן במנהג או בתקנה דרבנן, ופרט לאיסור המלאכה, שנתכטל – נקבעו להלכה ונתפשטו בכל ישראל אמירת ההלל וכן סעודת ר”ח, המחייבת להלכה עד היום. אולם כל ההלכות הנזכרות כאן תוקפן מדרבנן, ואף שהן מבטאות את האופי הראוי לראש חודש – יש לזכור שהתורה לא ציוותה על איסור מלאכה, אמירת הלל או סעודה בר”ח, בניגוד בולט ומפורש לשאר החגים. בנוסף לשני ההכדלים שהזכרנו – האחד בנוגע לאי-הבהירות בטעם קביעת ראש חודש כתג, והשני בנוגע לחסרון מאפייני החג מן התורה – קיים הבדל משמעותי שלישי. בניגוד לשאר החגים, שנחוגו רק על-ידי עם ישראל, הרי שראשי החודשים היוו תגים מרכזיים לעובדי עבודה זרה: העמים יושבי כנען, אנשי אוגרית ובמיוחד הבבלים סגדו כהם לירח והקריבו לו קורבנות. קביעת ראשי החודשים כחגים כישראל באה להביע מסר מנוגד לחלוטין: ”הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱ-לֹהֵיכֶם“ (תהלים יט, ב), ותופעת חידוש הלבנה כאופן קבוע הינה סמל בולט למפגשנו עם הקב”ה הפועל בטבע; וזה מפגש עם השכינה¹⁴.
אם נלך בדרך זו, הרי שניתן למצוא טעם ויחוד לראש חודש בשתי רמות:

11 ועי’ ב”י וב”ח שם.
12 בגמ’ המקבילה בכיצה (טז ע”א) לא נזכרים ראשי חודשים; ועי’ בב”י שם, המתרץ שר”ח נחשבים כבריייתא שבגמ’ בכלל ימים טובים.
13 תמצית דבריו הובאה בב”י שם.
14 עי’ סנהדרין מב ע”א.

א. ברובד הכסיסי, כאנטי-תזה לפולחן הירח ולאלילות בכלל, כפי המשתמע מדברי הרמב"ם במורה הנבוכים (ח"ג פמ"ו)¹⁵.
 ב. ברמה גבוהה יותר, כגורם להכרה בה' כמנהיג הטבע, וכן לאהבתו וליראתו, וכלשון הזהב של הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (פ"ב ה"ב):

והיאך היא הדרך לאהבתו וליראתו? – בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: "צִמְאָה נַפְשִׁי לֹא-לֵהִים לֹא-לֵהִים מִי" (תהלים מב, ג). וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד, ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה, עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד: "כִּי אֶרְאֶה שְׁמַיִךְ מַעֲשֵׂה אֲצַבְעֶיךָ... מָה אֲנוֹשׁ כִּי תִזְכְּרֵנוּ" (תהלים ח, ה)¹⁶.

חיוזק לתפיסה זו של ראש חודש ניתן למצוא גם בכך שהמזמור המיוחד שנקבע לו בתפילה¹⁷ הינו "בְּרִכְי נַפְשִׁי", שכולו התבוננות בכריאה והגעה על ידי כך להכרה: "מָה רָבוּ מַעֲשֵׂיךָ ה', פְּלִם בְּחֻמָּה עֲשִׂיתָ... יְהִי כְבוֹד ה' לְעוֹלָם, יִשְׂמַח ה' בְּמַעֲשָׁיו" (תהלים קד, כד: לא). נמצא, שישנו הבדל יסודי בין כל החגים, המביאים להכרת ה' ע"י זכירת ההיסטוריה המיוחדת של עם ישראל, לבין ראשי החודשים, המביאים להכרת ה' על ידי ההתבוננות בטבע הקוסמי-עולמי¹⁸. מכאן ניתן להגיע להבנת ההבדל ההלכתי בין החגים לראש חודש, המתבטא בתחומי עשיית מלאכה, הלל וסעודה: אף שהלכות בתחומים אלו נוצרו גם בראש חודש, הרי שמן התורה עיקרו של היום אינו השכיחה ממלאכה, הגוררת אחריה מוסף, אלא להיפך: עיקרו של היום הינו הקורבן המיוחד, המנוגד לתפיסה האלילית, וסביבו נתפתחה כמהלך הדורות צורתו של ראש חודש כחג המוקדש לעבודת ה' באופן חיובי – צורה התואמת את תפיסת ראש חודש ברמה הגבוהה יותר.

עם חורבן בית המקדש, וכיטול עיקרו של ראש חודש, בטל גם איסור המלאכה התלוי בו הלכתית ורעיונית כאחד¹⁹; וכשם שמעולם לא פסקנו מלהתפלל על חידוש העבודה בכלל, ועבודת ראש חודש כפרט: "מזבח חדש בציון תכין, ועולת ראש חודש נעלה עליו... ובעבודת בית המקדש נשמח כולנו" – כך עלינו לצפות גם לחידוש צורתו של ראש חודש

15 א. שם עוסק הרמב"ם רק בהסבר ההדגשה "הטאת לה'", אולם לענ"ד ניתן לראות בכך יסוד מרכזי במצות ר"ח.

ב. במהלך הדורות ניתנו למצות ר"ח פרשנויות אלגוריות, המשוות בין הלבנה לישראל (ראה, למשל: ספורנו במדבר כ, יא; רש"י הירש שם), וכן פרשנויות המדגישות את אופיו של ר"ח כ"זמן כפרה", כלשון תפילת מוסף של ר"ח. אולם על דרך הפשט אין הבדל משמעותי בין שעירי ראשי חודשים לבין שעירי הרגלים, שאף הם מכפרים, ובכל זאת אין עיקר ענינם של הרגלים כפרה דווקא. כמו כן הושם דגש על כך שהתאריכים נקבעים על פי קידוש החודש, אולם אין בכך הסבר להחשבת ר"ח כיום בעל משמעות עצמאית משלו, וכל שכן שאין בכך הסבר להתפתחות אופיו של ר"ח כיום טוב.

16 ועי' גם חובות הלכות, שער הבחינה בברואים.

17 לא ברור מה היה השיר המיוחד לראש חודש בביהמ"ק, אף שידוע שהיה שיר כזה. עי' סוכה נד ע"ב ורמב"ם, הל' תמידין ומוספין פ"ו ה"י-הי"א.

18 אולי משום כך ניטשטשה הכרת הרעיון המרכזי של ראש חודש: הכרת ההיסטוריה זכתה תמיד למקום חשוב יותר בישראל מאשר הכרת הבריאה (פרט, אולי, לזרמים מחשבתיים מסוימים בימי הביניים).

אולם סביר להניח שהשפעה מכרעת יותר היתה, בסופו של דבר, לאופיו השגרת-יחסית של ר"ח. ר' לעיל, הערה 10. א. רעיונית, מובן שחווית החג ברמה גבוהה תלויה בבסיסו ההכרחי.

בחיינו בכלל; ועוד קודם לכך, עלינו להיזהר כמצוות ראש חודש הנוהגות כיום – באמירת הלל ובסעודת מצוה – וכן להשתדל לחדש את מנהג ההתכנסות הקבועה ללימוד תורה בראש חודש. כמו כן עלינו להקדיש ולו מעט יותר תשומת לב לרעיון היסוד של ראש חודש, המלמד שיש להגיע להכרת ה', לאהבתו וליראתו גם דרך ההתכוננות במעשי ידיו העומדים לעד, אשר "חוק זמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם, ששים ושמיים לעשון רצון קוניהם".